

Радна снага и диверзификација прихода на пољопривредним газдинствима у Србији – стање и изазови за политику руралног развоја

Наталија Богданов¹, Марија Бабовић²

Апстракт

Рурално тржиште рада и диверзификација прихода пољопривредних газдинства су релативно нови појмови у српској агроекономској науци. Они су у домаћој литератури парцијално истраживани, најчешће из перспективе доприноса пољопривреде укупној запослености и економских моделе газдинстава у којима се радна снага најчешће није посматрала као ограничавајући фактор.

У овом раду ће се анализирати основне структурне карактеристике пољопривредних газдинстава и руралних подручја Србије које утичу на дистрибуцију радне снаге на газдинствима, обим и структура радне снаге у пољопривреди и њена продуктивност, као и значај других профитабилних активности на газдинству. Циљ рада је да се установе кључне перформансе газдинстава из перспективе ангажоване радне снаге и типова активности, релеватне за доношење политичких одлука о будућим моделима подршке сектору пољопривреде и руралном развоју.

Резултати указују да негативни демографски трендови и стагнација у структурном реформисању остатка привреде, остављају дубок траг на економију пољопривредних газдинства у Србији, са врло различитим појавним облицима по појединим регионима. Овакви ефекти захтевају разноврсне видове подршке, са добро одабраним циљним групама и мерама, како би ефекти на смењење регионалних неједнакости били већи.

Кључне речи: радна снага, диверзификација прихода, породична газдинства, политика руралног развоја, Србија

1. Увод

Запосленост у пољопривреди, као и обим и структура радне снаге пољопривредних газдинстава, спадају у факторе од пресудног утицаја на динамику структурних промена у пољопривреди и њен укупни развој. Питање запослености у пољопривреди и на газдинству покренуто је још пре пола века Луисовим двосекторским моделом, у контексту утицаја вишкова радне снаге у пољопривредном сектору на економски развој. Анализа пољопривредне радне снаге и запослености чланова газдинстава је непрестано обогаћивана новим садржајима и угловима посматрања, да би се данас разматрали у мултидимензионалном контексту руралне економије.

Структура радне снаге, запослености и прихода чланова пољопривредних газдинстава постају све разноврснији, услед чега традиционална подела на пољопривредна, мешовитих (*part-time farm*) и непољопривредна газдинства не даје довољно елемената за анализу низа карактеристика економије газдинства и руралне економије. Типологије

¹ Др Наталија Богданов, редовни професор Пољопривредног факултета Универзитета у Београду

² Др Марија Бабовић, ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

пољопривредних газдинстава и њихове радне снаге морају узимати у обзир стварну расподелу укупног фонда радне снаге на газдинству, обим послова и величину производње, структуру прихода којима газдинства располажу и друге факторе који утичу на профилисање различитих модела пољопривредних газдинстава. Комплексност мерења наведених показатеља условљена је специфичностима рада у пољопривреди и на газдинству, као што су:

- пољопривредна производња почива на породичним газдинствима, где чланови газдинства имају неравномерно ангажовање у пољопривредним активностима током године, рачунајући чак и стално запослене на газдинству;
- многим пољопривредницима (власницима газдинстава, њиховим члановима као и сезонским и сталним радницима на газдинству) пољопривреда је повремена активност, поред које имају друге више или мање важне изворе прихода;
- пољопривреду одликује постојање сезонских радних врхова, где велики броја радника може бити ангажован за релативно кратко време;
- статистички извори података добијени различитим методологијама и за различите намене одражавају све наведене ситуације различито, што доводи до тога да се добијени подаци могу у великој мери разликовати и интерпретирати на различите начине;

Значај анализе радне снаге и запослености чланова пољопривредних газдинстава произилази из тога што оваква истраживања пружају важне информације о начину коришћења расположивог фонда рада на газдинству, продуктивности рада у пољопривреди, значају појединих извора прихода и њиховој стабилности, као и многим другим важним аспектима функционисања газдинства као основне социо-економске јединице на селу.

У овом раду анализираће се основне карактеристике радне снаге пољопривредних газдинстава (ПГ) са посебним акцентом на породична пољопривредна газдинства (ППГ), као и структурна обележја газдинстава са другим профитабилним активностима (ДПА). Анализа је изведена на основу резултата Пописа пољопривреде 2012. године, а резултати представљени на нивоу Србије и четири NUTS III региона (Регион Војводине, Београдски Регион, Регион Шунадије и Западне Србије и Регион Источне и Јужне Србије). За појаве које имају изражене регионалне специфичности и разлике, подаци ће се исказати и на nižем територијалном нивоу обухватности (област или општине). Циљ рада је да:

1. укаже на основне аспекте структурних промена у пољопривреди и на селу које имају утицаја на дистрибуцију радне снаге на пољопривредним газдинствима.
2. анализира и утврди расположиви контингент радне снаге и преовлађујући профил власника пољопривредних газдинства;
3. анализира продуктивност рада у пољопривреди;
4. представи карактеристике газдинстава са другим профитабилним активностима;
5. добијене резултате интерпретира у контексту њихове релевантности за будуће системе подршке сектору пољопривреде и руралном развоју.

2. Основни аспекти структурних промена у пољопривреди и на селу од значаја за радну снагу на пољопривредним газдинствима

2.1 Демографски трендови на селу и основне карактеристике руралног тржишта рада у Србији

Величина и структура радне снаге пољопривредних газдинстава, као и активности и прихода које њихови чланови остварују, одраз су не само економије газдинства, већ и ширих друштвених процеса који се одвијају у њиховом окружењу. При томе, посебан утицај на дистрибуцију радне снаге и приходе пољопривредних газдинстава имају демографски трендови, структурне карактеристике руралне/локалне економије и пољопривредних газдинстава као њиховог важног елемента.

Смер, интензитет и друга обележја демографских промена у руралним срединама значајно опредељују расположиви фонд рада на пољопривредним газдинствима, типове радног ангажовања у пољопривреди, као и низ других аспеката руралног тржишта рада. Анализа демографских индикатора руралних средина посебно добија на значају ако се има у виду да се радна снага у пољопривреди по правилу регрутује из редова становништва које је по свом социо-економском пореклу везано за село и пољопривреду, те да је рурална радна снага, посебно пољопривредници, генерално у нашим условима слабо мобилна.

Према резултатима Пописа становништва 2011. године сеоско становништво у Србији је у периоду 2002-2011 смањено за 311.139 становника (10,9%), по први пут опало на ниво испод 3 милиона лица, те данас чини 40,6% укупног становништва Србије (Табела 1). Највеће смањење становништва забележено је у сеоским насељима региона Јужне и Источне Србије, где је за девет година број становника смањен за чак 19%. Регион Шумадије и Западне Србије је данас једини у Србији у којем више становника живи у сеоским него у градским насељима (52,6%).

Табела 1: Промене у величини популације, укупно, према типовима насеља и регионима 2002-2011

Период	Подручје	Србија	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије
2002	Укупно	7.498.001	1.576.124	2.031.992	2.136.881	1.753.004
	Градска насеља	4.225.896	1.281.801	1.152.295	959.331	832.469
	Остало	3.272.105	294.323	879.697	1.177.550	920.535
2011	Укупно	7.186.862	1.659.440	1.931.809	2.031.697	1.563.916
	Градска насеља	4.271.872	1.344.844	1.146.731	963.548	816.749
	Остало	2.914.990	314.596	785.078	1.068.149	747.167
Индекс 2011/2002	Укупно	95,9	105,3	95,1	95,1	89,2
	Градска насеља	101,1	104,9	99,5	100,4	98,1
	Остало	89,1	106,9	89,2	90,7	81,2
% сеоског становништва 2002		43,6	18,7	43,3	55,1	52,5
% сеоског становништва 2011		40,6	19,0	40,6	52,6	47,8

Извор: РЗС, Попис становништва у РС 2011.

Са становишта економског потенцијала руралних средина, пре свега у смислу расположиве радне снаге и њених карактеристика (родних разлика, здравља, образованости, потенцијала за рад, иновативности, предузетништва и др.), важно је имати у виду различите карактеристике становништва. Према низу ових релевантних карактеристика, рурално становништво показује неповољније карактеристике него урбано. У прилог томе говоре подаци Пописа становништва 2011., на основу којих се може закључити:

- Када се посматрају трендови промене броја становника према основним старосним кохортама, може се уочити да и у урбаној и у руралној популацији старосне категорије деце и млађе радне снаге показују значајно опадање, али и да је обим промене знатно израженији међу руралним становништвом. У категорији радне снаге средње старости (30-49) тренд опадања броја становника је релативно умерен у урбаној популацији а веома изражен у руралној.
- Образовне карактеристике руралне популације неповољније су у односу на урбану. Знатно већи удео у руралној популацији, него у урбаној бележе особе без школе и оне које су завршиле само основну школу, а изразито је мали удео особа са вишим и високим образовањем. Посебно је неповољна образовна структура руралне женске популације, у којој готово трећину чине особе без школе, а више од половине нема никакве квалификације (без школе, незавршена и завршена ОШ).

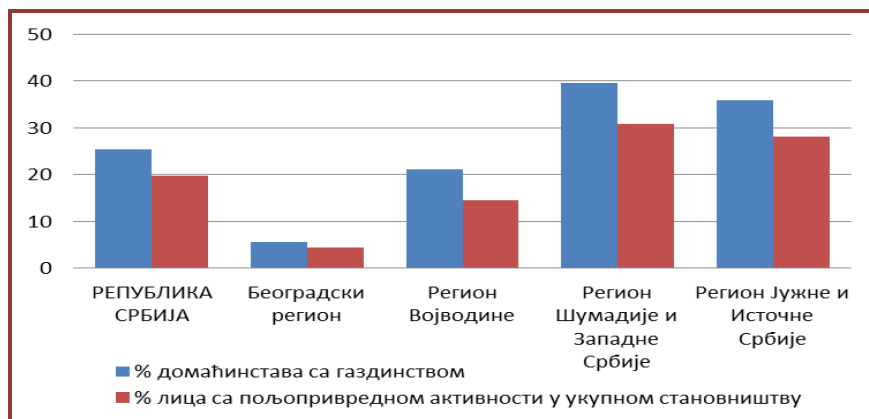
Према подацима Анкете о радној снази у 2012. години у структури запосленог руралног становништва највећи удео забележила су лица запослена као квалификовани радници у пољопривреди и рибарству (34,8%), потом занатлијски радници (13,8%), па услужни радници и трговци (11,7%). Тек сваки четврти-пети становник сеоских насеља ради у индустрији, и све их је мање. Значајне разлике између урбаних и руралних тржишта рада појављује се и у структури запослених према радном статусу. Наиме, у руралним срединама за разлику од урбаних, знатно веће учешће међу запосленима бележе samozапослени (32,5% према 14,7%) и помажући чланови домаћинства (15,5% према 0,9%), а знатно је мање запослених радника, односно лица која раде за друге послодавце (52,0% према 84,4%). Неформална запосленост у руралним областима је знатно виша него у урбаним (33,1% према 5,9%), и посебно изражена у пољопривреди (62,1% укупне запослености у овом сектору).

Различити демографски показатељи потврђују ове неповољне карактеристике руралног становништва: његово брже опадање, просечно већу старост, израженије процесе старења, неповољнији однос између становништва радног узраста, деце и старих и присуство родног јаза. Индикатори тржишта рада указују на велику запосленост у пољопривреди, велики број лица која раде у неформалном сектору и високу рањиву запосленост.

2.2 Структурне карактеристике пољопривредних газдинстава

Пописом пољопривреде у Србији је регистровано укупно 628.552 породичних пољопривредних газдинстава са 1.416.349 лица која су ангажована на пољопривредним пословима у својству чланова газдинства или стално запослених. Уз то, 3.000 газдинстава је у власништву правних лица и предузетника и на њима је запослено 26.279 лица. Имајући у виду резултате Пописа становништва из 2011., према којима у Србији има 2.487.886 домаћинстава са 7.163.034 чланова, следи да приближно свако четврто

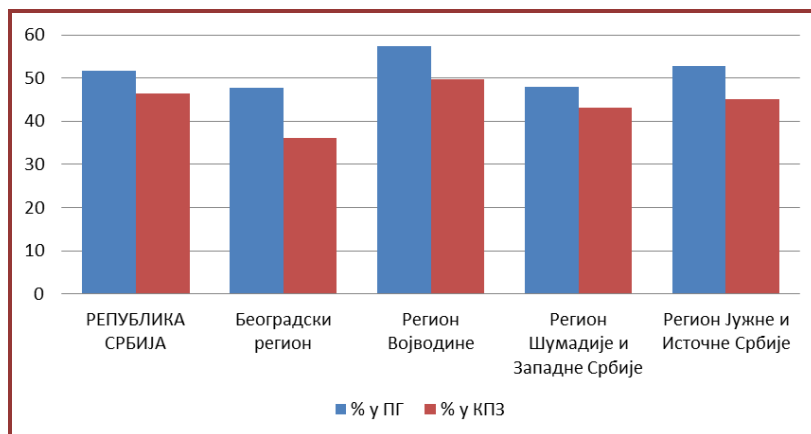
домаћинство у Србији поседује газдинство, те да сваки пети становник Србије има (сталну или повремену) активност у пољопривреди (Графикон 1). И поред изузетно динамичног процеса деаграризације и демографског пражњења села у Србији током друге половине XX века, наведени подаци указују да значајан број српских домаћинства још увек има релативно снажну везу са пољопривредом и/или селом.

Графикон 1: Заступљеност домаћинства са газдинством и лица са пољопривредним активностима, по регионима (%)

Регионалне разлике у погледу заступљености домаћинства са газдинством су значајне. Ако изузмемо Београдски регион као нетипичан, приметно је да је удео домаћинства са газдинством у укупном броју домаћинства у Војводини готово дупло нижи у односу на Шумадију и Западну Србију. Још веће су разлике у заступљености чланова газдинстава са пољопривредном активношћу у укупном броју становника у Војводини у односу на друге регионе. На основу наведеног се може закључити да је „аграрни притисак“ („аграрна насељеност“), као индикатор који одржава велики број лица по газдинству, на простору Шумадије и Западне Србије присутнији него у другим деловима Србије. Супротно, у Војводини овај показатељ има ниже вредности, што указује да у овом подручју постоји знатно израженија поларизација домаћинства на пољопривредна (са газдинством) и непољопривредна.

Сагледавање социо-економске структуре газдинстава према изворима прихода њихових чланова, указује да у Србији 326.015 породичних газдинстава (52% од укупног броја) нема других прихода осим прихода осим пољопривреде. Ова газдинства обрађују мањи део КПЗ (46%), из чега произилази да су газдинства са мешовитом структуром прихода постала заступљенија у поседовној структури (доминантни корисници пољопривредног земљишта) (Графикон 2).

Графикон 2: Заступљеност газдинстава без прихода ван пољопривреде у поседовној структури, по регионима (%)

Ипак, газдинстава са само пољопривредним приходима доминирају у поседовној структури Војводине и неколико области Центране Србије - Шумадијска, Мачванска, Подунавска, Поморавска и Браничевска (прелазе половину укупног броја газдинстава и КПЗ). На основу тога се може закључити да у северним, равничарским деловима Србије постоји виталан, очуван, ефикасан и одржив део газдинстава која опстају само на приходима из пољопривреде. У остатку Србије ова газдинстава имају мањи удео у КПЗ и укупном броју газдинстава (посебно у областима као што је Златиборска, Пчињска, Рашка), што говори да структура производње, и из ње проистекла економска величина чистих пољопривредних газдинстава, у овим подручјима за већину њих не обезбеђују одрживи доходак.

У структури газдинстава према величини поседа у Србији доминирају газдинства мале просечне површине КПЗ. Највеће учешће у укупном броју газдинстава (48,1%) имају мала газдинства (без земље и са поседом до 2ха), која користе само 8% КПЗ (Табела 2). Насупрот томе, газдинства величине преко 50ха КПЗ чине само 1% укупног броја газдинстава, а користе око једне трећине КПЗ. Значајан утицај на очување ситног поседа као основу аграрне структуре у Србији је имало споро реструктурирање непољопривредног сектора и задржавање вишкова радне снаге у пољопривреди и на газиднству. Управо из тих разлога успорен је процес концентрације земљишта ка већим и ефикаснијим корисницима, чиме је створен амбијент за значајно присуство прикривене незапослености на газдинствима.

Табела 2. Поседовна структура породичних пољопривредних газдинстава, по регионима (%)

Површина КПЗ	Република Србија		Београдски регион		Регион Војводине		Регион Шумадије и Западне Србије		Регион Јужне и Источне Србије	
	ПГ	КПЗ	ПГ	КПЗ	ПГ	КПЗ	ПГ	КПЗ	ПГ	КПЗ
0-< 2 ха	48,1	8,0	55,4	11,4	50,6	3,0	45,0	11,4	51,7	13,9
2-<10 ха	43,6	35,3	40,0	41,4	32,0	14,1	49,1	57,2	43,7	51,6
10-<20 ха	5,2	12,7	3,3	10,8	7,8	10,0	4,9	16,9	3,6	13,0
20-<50 ха	2,1	11,3	1,1	7,4	5,8	16,5	1,0	6,7	0,9	6,7
50 ха и више	1,0	32,7	0,3	29,0	3,8	56,3	0,1	7,8	0,2	14,8

Извор: РЗС, Попис пољопривреде 2012.

Посматрано по регионима, издваја се Војводина, са малим уделом најмањих газдинстава у укупним површинама КПЗ, те већим бројем највећих газдинстава и њиховом изузетно високим уделу у укупном КПЗ. Ови резултати указују да осим што су војвођинска домаћинства у већој мери поларизована на она са газдинством и без газдинства, међу самим газдинствима на овом подручју постоји високо изражена бимодална структура као последица веће централизације и концентрације земљишта. Самим тим, просечна величина поседа од 10,9 ха у овом подручју је значајно већа (двоструко већа од националног просека и готово три пута већа него у Јужној и Источној Србији).

Укупан број лица која раде у пољопривреди Србије (као чланови газдинства или стално запослени на газдинствима) износи 1.442.628, односно у просеку је 2,28 лица по газдинству стално или повремено ангажовано на пољопривредним пословима. Највећи део пољопривредне радне снаге на породичним газдинствима у Србији чине чланови породице или рођаци (56,3%), што указује на велику количину неформалног рада који се ангажује у пољопривреди у оквиру породичних газдинстава и уз помоћ сродничке радне снаге (Табела 3). Изузетак је Војводина, са далеко већим уделом рада носиоца газдинстава, нижим процентом сродничке радне снаге (48,1%) и нешто већим уделом стално запослених лица.

Табела 3: Чланови и стално запослени на ППГ према радном статусу и региону, 2012.

Регион	Носиоци газдинства		Чланови породице и рођаци који су обављали пољопривредну активност на газдинству		Стално запослени на газдинству	
	број	%	број	%	број	%
Република Србија	617.365	43,6	797.199	56,3	1.785	0,1
Београдски Регион	32.670	44,4	40.841	55,5	47	0,1
Регион Војводине	143.453	51,5	134.012	48,1	1.215	0,4
Регион Шумадија и Западна Србија	257.846	41,2	367.167	58,7	254	0,0
Регион Јужна и Источна Србија	183.396	41,8	255.179	58,1	269	0,1

Извор: РЗС, Попис пољопривреде 2012.

2.3 Носиоци газдинстава и менаџери

Пописом је утврђено да од укупно 631.552 пописаних газдинстава, њих 617.365 има носиоца који су стално или повремено радно активни у пољопривреди. Овај податак практично показује да се 2,25% носиоца газдинстава не бави пољопривредом. Будући да је трећина носиоца газдинстава (32,8%) старија од 65 година, претпоставља се да је наведена разлика у броју газдинстава и броју носиоца који раде у пољопривреди, настала у делу газдинстава чији носиоци због високе старости не учествују у пољопривредним пословима (Табела 4).

Табела 4: Старосна структура носиоца газдинстава, по регионима

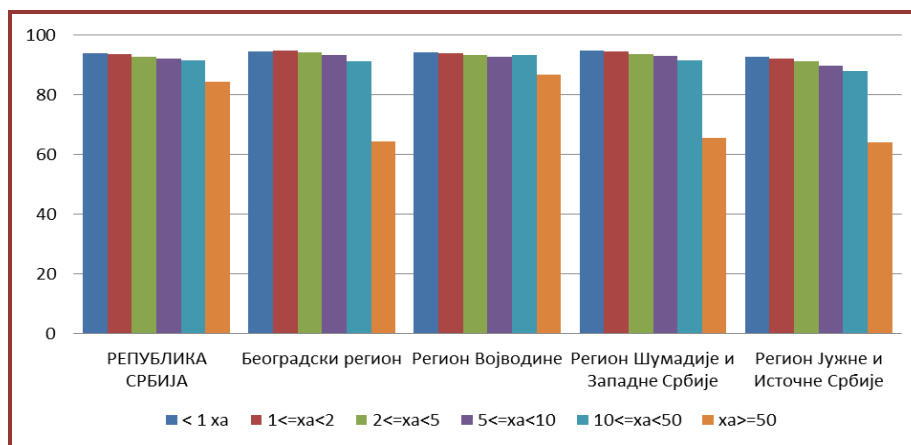
Старосна категорија	Република Србија	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије

До 35 године	4,8	4,3	7,4	4,0	3,8
35-44	11,1	9,7	14,2	10,5	10,0
45-54	20,9	20,8	24,4	20,4	19,0
55-64	30,4	33,5	29,4	30,5	30,4
65 и више година	32,8	31,7	24,6	34,6	36,9

Извор: РЗС, Попис пољопривреде 2012.

Општа је законитост да је удео носиоца газдинстава млађих од 35 година у свим регионима најнижи (Табела) . Овакво стање указује да се својинска трансформација у смислу преношање власништва над газдинством на млађе носиоце још увек одвија споро, те да преовлађује традиционални модел својинске трансформације где је наслеђивање газдинства присутније него физичка деоба и купопродаја. На подручју Војводине је приметно веће учешће млађих лица међу носиоцима газдинстава, што сугерише да у овом подручју долази до ранијег економског осамостаљивања младих породица³. На подручју Источне и Јужне Србије је број млађих носиоца мањи, што указује на успоренији процес својинске трансформације и преовлађујуће старију радну снагу на газдинствима.

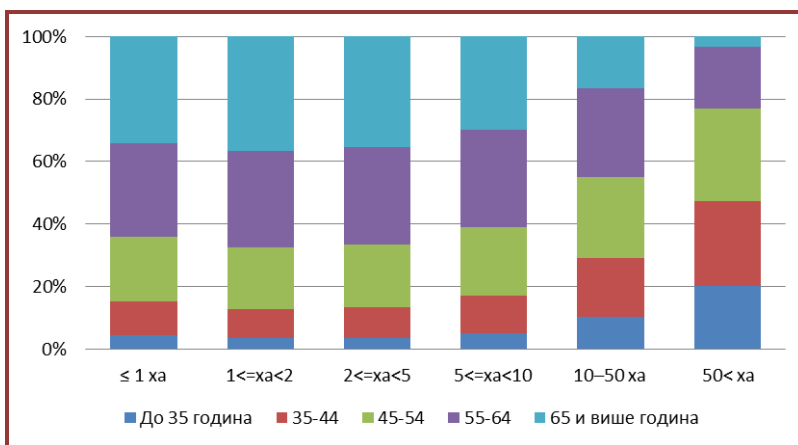
Када је реч о управницима газдинстава, односно доносиоцима одлука или менаџерима, они су у просеку у 94% случајева и носиоци газдинстава. Уочава се закономерност да са порастом величине КПЗ опада број газдинстава код којих су носиоци газдинства уједно и они који њиме управљају, што сугерише да се на већим газдинствима као доносиоци одлука чешће појављују млађа и компетентнија лица (у погледу расположивих знања, вештина и/или физичке снаге) (Графикон 3). Овај аргумент посебно важи за газдинства у Јужној и Источној Србији, где је разлика између носиоца и управника израженија код већих газдинстава (што је још један од аргумената спорије својинске трансформације).

Графикон 3: Носиоци-менаџери газдинстава према величини КПЗ, по регионима (у%)

³ Овај закључак се не може поткрепити одговарајућим индикаторима, али се намеће и на основу низа других карактеристика домаћинстава и газдинстава у Војводини. Дубља истраживања би могла да дају поузданије аргументе, будући да је ово питање врло важно размотирити из перспективе потенцијалних корисника буџетске подршке за младе пољопривреднике, тржишта закупа земљишта и сл.

Посматрано по величини КПЗ, приметно је да старост управника опада са порастом величине газдинства (Графикон 4). Самим тим, највећа газдинства (преко 50 ха) имају убедљиво већи број управника у најмлађој старосној категорији (испод 35 године) у односу на мања газдинства. Из наведеног се може претпоставити да су највећа газдинства, која су настајала концентрацијом земљишта током последње две деценије, имала већи предузетнички потенцијал, млађу радну снагу, и јасну опредељеност млађих за перспективу у пољопривреди.

Графикон 4: Старосна структура носилаца газдинстава, према величини коришћеног пољопривредног земљишта (у%)

Образовне карактеристике менаџера газдинстава указују на ниску заступљеност формалног и систематског образовања и професионалне обуке (Табела 5). Већина менаџера газдинстава стекла је своја знања о пољопривреди искључиво у току праксе. Мање од 5% менаџера (изузев у Војводини) завршило је средњу пољопривредну школу, вишу пољопривредну школу или пољопривредни факултет, где су могли стећи систематска знања у области пољопривредне производње.

Табела 5: Менаџери на газдинствима према нивоу обучености и регионима, 2012.

Регион	Само пољоприв. искуство стечено праксом	Курсеви из области пољоприв.	Средња пољоприв. школа	Друга средња школа	Виша пољ. Или факултет	Друга виша или факултет
Република Србија	60,0	0,7	2,6	30,3	1,4	5,0
Београдски Регион	55,2	0,7	1,1	36,3	1,4	5,2
Регион Војводине	47,9	1,1	5,8	37,4	2,4	5,5
Регион Шумадија и Западна Србија	62,8	0,5	1,5	29,1	1,1	4,9
Регион Јужна и Источна Србија	66,4	0,6	1,7	25,4	1,1	4,7

Извор: РЗС, Попис пољопривреде 2012.

2.4 Полна структура радне снаге и менаџера газдинстава

Праћење радне снаге на газдинствима према полу указује на изражене неравнотеже у низу димензија: присуству жена у пољопривредним активностима, али и несразмери у погледу

удела жена и мушкараца на положајима актера који одлучују о пољопривредној производњи и оних који само извршавају рад.

Већ основни податак о уделу жена и мушкараца у пољопривредним пословима показује изразиту несразмеру. Родни јаз на нивоу Србије, узимајући у обзир обе правне форме газдинства, износи готово 15 процентних поена (Табела 6). Посматрано према регионима, јаз је најизраженији у Војводини где износи 23,4 процентна поена, а најмањи је у Шумадији и Западној Србији где износи 11,8 процентних поена. Родне неједнакости посебно се испољавају кроз неравнотежу у обављању руководећих и извршних форми рада на газдинству. Жене се знатно ређе јављају на позицији носиоца газдинства него мушкарци. На нивоу целе Србије, оне су заступљене међу носиоцима газдинства тек са 17,3%. Њихов удео међу менаџерима на газдинству је још мањи (15,9% на нивоу целе Србије). Са друге стране, оне чине изразиту већину међу члановима породице и рођацима који су обављали пољопривредну активност на газдинству. На нивоу читаве Србије, њихово учешће у овој категорији износи 62,9%, а разлике између региона нису велике.

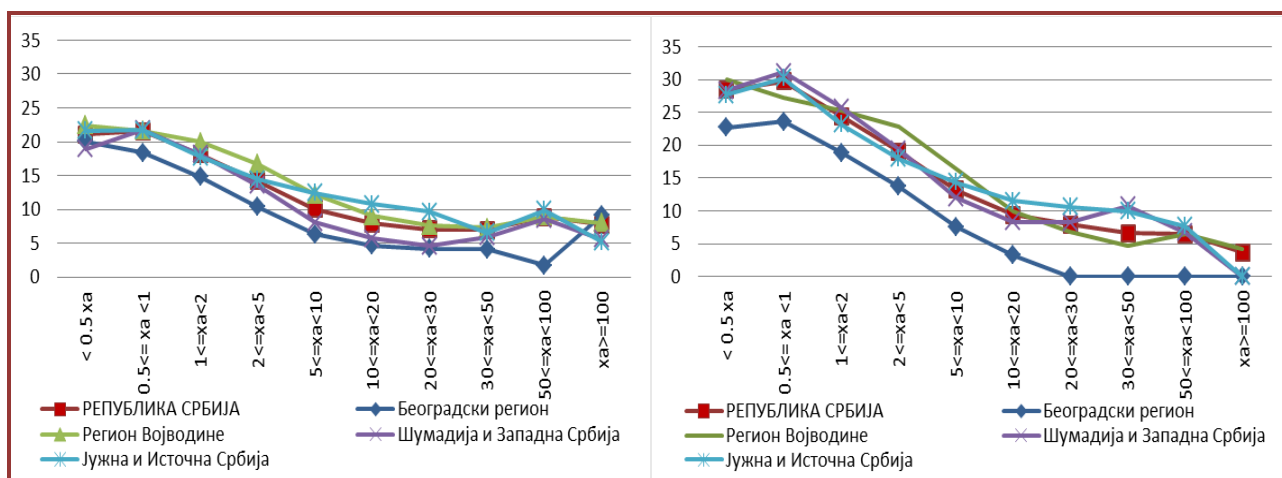
Табела 6: Чланови и лица стално запослена на газдинству према статусу, полу и региону (%)

Регион	Укупно		Носиоци газдинства		Менаџери		Чланови породице и рођаци		Стално запослени на газдинству	
	Жене	мушкарци	жене	мушкарци	Жене	мушкарци	жене	мушкарци	жене	мушкарци
Република Србија	42.7	57.3	17.3	82.7	15.9	84.1	62.9	37.1	14.8	85.2
Београдски Регион	41.5	58.5	14.4	85.6	16.4	83.6	63.7	36.3	14.9	85.1
Регион Војводине	38.3	61.7	18.7	81.3	13.5	86.5	61.6	38.4	10.9	89.1
Регион Шумадија и Западна Србија	44.1	55.9	16.0	84.0	17.1	82.9	64.0	36.0	21.3	78.7
Регион Јужна и Источна Србија	43.7	56.3	18.6	81.4	15.6	84.4	61.9	38.1	26.0	74.0

Извор: РЗС, попис пољопривреде 2012.

Напокон, жене чине изразиту мањину запослених на газдинствима. Од укупно 26.279 лица колико је стално запослених на пољопривредним газдинствима у Србији, 6.685, односно 14,8% су жене. У овом аспекту присутне су значајније регионалне разлике. Иако посвуда оне бележе мањинско учешће у овој категорији, њихов удео је већи у Шумадији и Западној Србији, а највећи у Јужној и Источној Србији.

У Србији су жене менаџери 16% газдинстава, при чему је њихов удео у управљању газдинствима опада са порастом величине КПЗ по газдинству (Графикон 5). Ова законитост важи за све регионе, а једина значајна разлика може се уочити у знатно нижој заступљености жена менаџера газдинстава на подручју Београдског региона. Интересантно је да је удео газдинстава чији су менаџери жене у најстаријем добу (преко 65 година) већи у односу на учешће газдинстава којима руководе младе жене (до 35 година). Ова законитост је посебно испољена код газдинстава мање величине, а начелно се може објаснити још увек присутним традиционалним моделима наслеђивања земљишта и дужим животним веком жена.

Млађе од 35

Старије од 65

Графикон 5: Жене менаџери према годинама старости и величини КПЗ, по регионима (%)

Предочени налази указују на значајне родне разлике испољене кроз мање учешће жена међу члановима породичних и газдинстава у власништву правних лица и предузетника, као и на важне родне неједнакости које се испољавају у форми мањег удела жена међу носиоцима газдинства и менаџерима и већег удела међу члановима породице и рођацима који учествују у пољопривредном раду на газдинству.

3. Карактеристике радне снаге и рада на газдинству сагледане кроз годишње радне јединице

3.1 Карактеристике радне снаге на газдинствима изражене у ГРЈ

Исказивање укупно ангажованог рада на газдинствима преко броја годишњих радних јединица (ГРЈ) пружа поузданију основу за тумачења о различитим аспектима пољопривредне радне снаге. Укупан број годишњих радних јединица (еквивалент лица запослених са пуним радним временом током читаве године) у Србији је у 2012. години био 646.283 (Табела 7). Када се број ГРЈ стави у однос према укупном броју лица активних у пољопривреди (укључујући и носиоце) и стално запослена лица на газдинствима, може се закључити да је у просеку доступна радна снага на пољопривредним газдинствима у Србији ангажована са 44,8% капацитета (односно мање од једног пуно запосленог по газдинству) на пољопривредним пословима.

Табела 7: Укупно ангажована радна снага у ГРЈ, по регионима

	Број газдинстава	Број чланова	ГРЈ	ГРЈ по:	
				газдинству	броју запослених
Република Србија	631.552	1.442.628	646.283	1,02	0,45
Београдски регион	33.244	76.838	34.406	1,03	0,45

Регион Војводине	147.624	296.111	137.964	0,93	0,47
Регион Шумадије и Западне Србије	262.940	628.585	285.495	1,09	0,45
Регион Јужне и Источне Србије	187.744	441.094	188.418	1,00	0,43

На релативно ниску искоришћеност потенцијала доступне радне снаге указују и подаци о структури чланова газдинстава и запослених на газдинствима према категоријама дефинисаним на основу различитих ГРЈ интервала (Табела 8).

Табела 8: Чланови и запослени на газдинствима према ГРЈ интервалима, по регионима (%)

Регион	Удео лица, у %				
	< 25% ГРЈ	≥ 25 % < 50% ГРЈ	≥ 50 % < 75% ГРЈ	≥ 75 % < 100% ГРЈ	=100% ГРЈ
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	43,3	20,1	12,2	7,6	16,8
Београдски регион	43,4	20,0	12,2	7,4	17,0
Регион Војводине	46,1	17,6	9,6	7,4	19,3
Регион Шумадије и Западне Србије	41,3	20,8	13,2	7,8	16,9
Регион Јужне и Источне Србије	44,2	20,7	12,6	7,3	15,2

Извор: РЗС, Попис пољопривреде 2012.

Удео лица који су ангажована у еквиваленту пуног радног времена током целе године се на нивоу Србије креће мало испод 17%. Већи удео лица која су са пуним радним временом ангажована у пољопривреди бележи се у Војводини (19,3%), где је уједно и највећи проценат радне снаге ангажоване са мање од 25% ГРЈ (46,1%). Овај резултат потврђује раније поменуте закључке о поларизацији газдинстава на подручју Војводине, која се огледа (поред осталог) и у израженијој поларизацији њихове радне снаге на пуно запослене у пољопривреди (100% ГРЈ) и оне који се повремено баве пољопривредом. Супротно Војводини, на подручју Шумадије и Западне Србије чланови и запослени на газдинству мање су у целости ангажовани у пољопривреди (16,9%), али је и најмањи број лица која се пољопривредом баве на нивоу испод 25% ГРЈ (41,3%).

Интересантан налаз се запажа онда када се учешће жена у различитим категоријама дефинисаним према радном статусу посматра преко ГРЈ (Табела 9). Тада су приметне супротне тенденције у односу на оне које се добијају посматрањем броја физичких лица. Наиме, удео ГРЈ жена носиоца газдинстава је нижи од удела жена у укупном броју носилаца газдинстава, али је удео жена у ГРЈ извршне радне снаге (чланова породице и рођака) нешто већи. Овакви резултати сугеришу закључак да су жене носиоци газдинстава мање ангажоване у пољопривреди од мушкараца носиоца. Разлог томе је вероватно у чињеници да су жене по правилу носиоци мањих газдинстава (на којима не могу да остваре пуну запосленост), као и да су жене носиоци газдинстава стрије особе, те физички нису у стању да оставре пуно ангажовање на пољопривредним пословима.

Табела 9. Удео рада жена у укупном ГРЈ, по регионима (%)

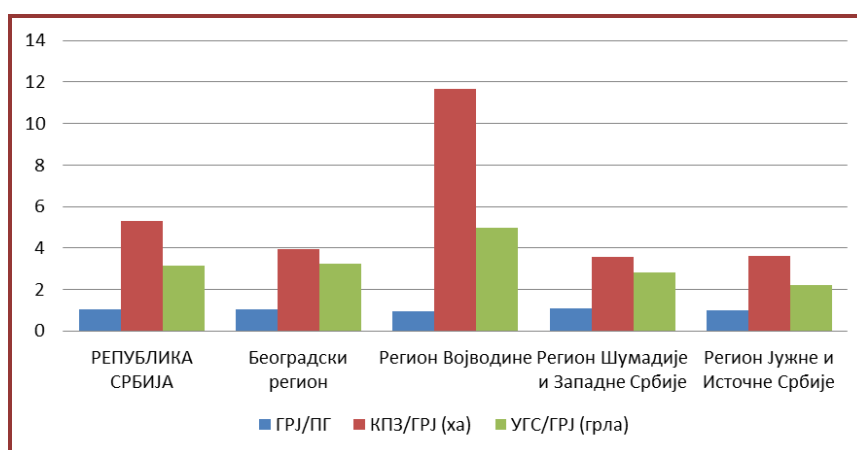
Регион	Удео жена у укупном ГРЈ за дату категорију, у %		
	носиоци газдинства	чланови породице и рођаци	стално запослени
Република Србија	13,7	63,8	24,6
Београдски регион	11,4	66,3	34,4
Регион Војводине	14,2	61,2	22,2

Регион Шумадије и Западне Србије	12,4	65,1	30,0
Регион Јужне и Источне Србије	15,7	62,7	22,9

Извор: РЗС, Попис пољопривреде 2012.

3.2 Ресурси и продуктивност рада по ГРЈ

Наведене разлике у бројности чланова газдинстава, као и обиму и начину њиховог радног ангажовања на пољопривредним пословима у великој мери су резултат расположивих ресурса по газдинству и запосленом. У том погледу појављују се значајне разлике које указују на вишеструко већи број хектара КПЗ по запосленом у Војводини у односу на све друге регионе (Графикон 6). Нешто нижа, али опет значајна разлика, постоји и у броју УГС по ГРЈ у Војводини у односу на остатак земље.

Графикон 6: Расположиви земљиште и радна снага по пуно запосленом (ГРЈ), по регионима

Детаљнија регионална анализа односа расположивих ресурса и радне снаге, на нивоу области, даје потпунију слику о дубини разлика у расположивим ресурсима по пуно запосленом у пољопривреди. Однос између области са највећим бројем хектара КПЗ по ГРЈ (Средњобанатска – 16,7ха) и оне са најнижим (Јабланичка – 2,3ха) износи 7,3:1. У погледу броја УГС однос области са највећим бројем УГС по ГРЈ (Севернобачка – 7,2) и оне са најмањима бројем (опет Јабланичка – 1,6) је нешто мање драстичан и износи 4,5:1.

Наведене високе разлике у расположивим ресурсима по ГРЈ, узрокују и значајне разлике у продуктивности рада у пољопривреди изражене у економској величини (укупној вредности стандардног аутопута - СО) по ГРЈ⁴. Просечна вредност СО по пуно ангажованом лицу у пољопривреди Србије у 2012. години износила је мање од 5.792 еура, а по породичном газдинству 5.927. Регионалне разлике у погледу висине оба показатеља су изузетно велике, и указују на њихов вишеструко већи износ у Војводини у односу на све друге регионе (укључујући и Београдски) (Табела 10).

⁴ Економска величина пољопривредног газдинства, изражена као је просечна новчана вредност пољопривредне производње по цени произвођача за производ.

Табела 10. Економска величина газдинства у СО по ГРЈ и газдинству (евра)

Регион	СО/ГРЈ	СО/ППГ
Република Србија	5.791,6	5.926,7
Београдски регион	5.810,7	6.013,8
Регион Војводине	12.865,6	12.023,7
Регион Шумадије и Западне Србије	3.953,4	4.292,5
Регион Јужне и Источне Србије	3.393,7	3.405,8

Високе вредности економске величине газдинстава по запосленом и газдинству у Војводини су очекиване, обзиром на повољнију поседовну структуру, повољнији однос ресурса по пуно запосленом, и низ перформанси газдинства везаних за управљчке структуре (носиоце, менаџере, својинску структуру и сл.).

4. Карактеристике газдинства са другим профитабилним активностима на газдинству

Од укупно 631.552 газдинстава у Србији, 78.301 газдинство у Србији (12,4%) има приходе са газдинства који потичу од других профитабилних активности (Табела 11). Иста пропорција важи и за породична пољопривредна газдинства – од укупно 628.552 газдинства, 77.826 има ДПА (12,4%).

Заступљеност газдинстава са ДПА по појединим регионима је неравномерна – највише их је (што је очекивано) на подручју Шумадије и Западне Србије, а најмење у Војводини. Разлог оваквој структури је поменута висока аграрна насељеност и већи број чланова газдинстава укључених у активности на газдинству на подручју Шумадије и Западне Србије. Наиме, у настојању да остваре већи степен искоришћености радне снаге и смање прикривену незапосленост, газдинства у овом подручју бирају производну структуру и модел одрживости базиран на радно интензивнијим линијама (прерада производа). Супротно, газдинства у Војводини која су високо поларизована (како је објашњено у претходним поглављима) и чија је производна структура базирана на капитално интензивним линијама (велике површине КПЗ и ЛСУ по запосленом, велике инвестиције у инпуте), имају мање расположивих вишкова радне снаге која би се укључила у ДПА.

Табела 11. Газдинства са ДПА

Регион	Газдинства са ДПА			Носиоци газдинстава са ДПА			
	Број	% у укупном броју	% у укупним површинама	Број	% мушких	% млађих од 35 година	% старијих од 65 година
Република Србија	78.301	12,4	18,1	76.993	86,9	4,6	33,1
Београдски регион	2.903	8,7	20,0	2.842	90,1	4,1	30,4
Регион Војводине	8.405	5,7	12,7	8.075	85,3	9,9	17,3
Регион Шумадије и Западне Србије	43.816	16,7	27,0	43.218	88,2	4,1	34,4
Регион Јужне и Источне Србије	23.177	12,3	17,2	22.858	84,7	3,6	36,4

Основна обележја носиоца газдинстава са ДПА се у погледу старости и полне структуре не разликују значајније у односу на карактеристике носиоца просечних пољопривредних газдинстава по појединим подручјима. Као интересантне информације о профилу носиоца газдинстава са ДПА може се издвојити та да више од половине њих немају других профитабилних активности изван пољопривреде (53,2% на нивоу Србије), а да је за 13,5% носиоца пољопривреда мање значајна активност у односу на друге послове којима се баве (Табела 12). Овде је вероватно реч о предузетнијим, иновативнијим носиоцима, за које се поузданије карактеристике могу установити додатним анализама.

Табела 12. Присуство и значај других активности носиоца газдинстава са ДПА

Регион	Укупно	да, више него пољопривредне		да, мање него пољопривредне		не	
		Број	%	Број	%	Број	%
Република Србија	76.993	10.363	13,5	25.646	33,3	40.984	53,2
Београдски регион	2.842	454	16,0	774	27,2	1.614	56,8
Регион Војводине	8.075	1.391	17,2	2.578	31,9	4.106	50,8
Регион Шумадије и Западне Србије	43.218	5.480	12,7	15.964	36,9	21.774	50,4
Регион Јужне и Источне Србије	22.858	3.038	13,3	6.330	27,7	13.490	59,0

Структура газдинстава према другим профитабилним активностима на нивоу Србије указује на висок удео газдинстава која се баве прерадом млека (57%) и прерадом воћа и поврћа (30,2%) (Табела 13). Ова два типа ДПА су најзаступљенија на газдинствима у свим регионима, са прилично уједначеним учешћем изузимајући подручје Војводине. Војводина је једини регион у којем број газдинстава која се баве прерадом млека не прелази половину укупног броја газдинстава са ДПА, али и регион у којем чак свако пето газдинство (20,4%) додатну активност има у уговореном раду у области пољопривреде (рад на туђим газдинствима). Висок значај прераде млека у структури додатних активности и прихода газдинстава на подручју Централне Србије може се објаснити великом концентрацијом млечног говедарства на малим породичним газдинствима у овом подручју, као и газдинствима са бројнијом радном снагом ангажованом у пољопривреди. Супротно томе, у Војводини је ова производна линија концентрисана на великим, специјализованим газдинствима, а канали продаје су оријентисани на откуп млека од стране великих млекара.

Оба региона Централне Србије имају високо заступљен сектор шумарства (обраду дрвета и шумарство) у структури газдинстава са ДПА, док је народна радиност (традиционално) најзаступљенија у Шумадији и Западној Србији.

Табела 13. Заступљеност газдинстава према другим профитабилним активностима, по регионима (%)

Врста активности	РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије
прерада меса	6,01	11,57	7,80	5,40	5,82
прерада млека	57,06	54,08	31,66	60,15	60,80
прерада воћа и поврћа	30,22	30,90	28,15	32,15	27,23
прерада других пољопривредних производа	4,31	4,72	4,30	3,93	4,98
обрада дрвета	8,15	1,93	0,80	10,08	7,95

активности у шумарству	4,94	1,48	1,09	5,69	5,36
туризам	0,66	0,48	1,11	0,67	0,48
народна радност	1,59	0,72	0,94	2,35	0,50
производња енергије из обновљивих извора енергије	0,03	0,07	0,10	0,01	0,03
узгој рибе	0,28	0,38	0,67	0,24	0,19
рад на основу уговора у области пољопривреде	5,01	4,55	20,42	2,80	3,65
рад на основу уговора у другој области	1,85	0,72	3,91	1,26	2,38

Важно је указати и на релативно низак удео газдинстава са додатним активностима у туризму (514 газдинстава са ДПА, односно само 0,7%). Интересантно је да се чак четвртина укупног броја газдинстава која се баве туризмом у Србији сконцентрисана у само једној области – Златиборској (24,7%).

У погледу значаја дохотка оствареног од ДПА, приметно да је да за убедљиво највећи део газдинстава (62,7%) овај доходак има скроман удео у њиховим укупним приходима – нижи од 20% (Табела 14).

Табела 14. Учешће прихода од ДПА у укупним приходима газдинстава по регионима (%)

Регион	до 20%	20-50%	50-80%	80-100%
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	62,71	28,45	6,61	2,23
Београдски регион	64,14	28,01	5,03	2,82
Регион Војводине	58,26	28,58	8,82	4,34
Регион Шумадије и Западне Србије	62,36	29,38	6,47	1,80
Регион Јужне и Источне Србије	64,80	26,70	6,29	2,22

За само 8,8% газдинства са ДПА, приход из овог сектора чини више од половине укупног прихода. Извесне разлике које указују да су приходи од ДПА значајнији за војвођанска газдинства (будући да више од 13% газдинстава од њих оставрује до 50% својих прихода у овим делатностима) морају се узети са великом резервом. Наиме, реч је о само неколико стотина газдинстава на основу којих се не би требала изводити уопштавања о значају и успешности газдинстава са ДПА.

5. Уместо закључка – изазови за политику подршке пољопривреди и руралном развоју

Укупан амбијент у којем се одвијају структурне промене у српској пољопривреди и на селу није наклоњен динамичнијој редистрибуцији ресурса, па тако ни радне снаге, ка ефикаснијим газдинствима и секторима. Овакво стање узрокује двојаке последице: са једне стране присуство значајног потенцијала радне снаге на малим, полуодрживим газдинствима, са недовољним инвестиционим капацитетом за значајније реструктурирање производње и смањење прикривене незапослености; са друге стране су евидентни негативни демографски трендови, са последичним дејством на смењење виталности и конкурентности пољопривредне радне снаге, што повлачи озбиљне економске, социјалне и еколошке консеквенце по руралне области.

Уз наведене опште факторе од утицаја на радну снагу и активности пољопривредних газдинстава, анализа података Пописа пољопривреде указала је и на друге, које би требало уважити при формулисању оквира политика усмерених на пољопривреду и рурални развој:

Раслојавање домаћинстава у Војводини према изворима приходима, величини пољопривредног газдинства, према типу радног ангажовања чланова газдинстава и низу других димензија, указује да су у овом подручју процеси структурне и својинске трансформације биле динамичнији. Новоформиране структуре у пољопривреди овог подручја, настале концентрацијом и централизацијом капитала, довеле су до нарастања крупног, предузетног приватног сектора на једном полу, док је на другом присутан велики део газдинстава са још увек доминантним уделом у земљишним потенцијалима, али не увек конкурентном производњом у поређењу са великим газдинствима. Раст конкурентности овог дела газдинстава може се остварити делимично инвестицијама у механизацију и опрему, али је он извесно везан и за нарастање физичког капитала (земљишта, које је ограничено доступно, и стоке). Оваква релација указује да ће политика у области тржишта земљишта (подстицаји закупу, раном пензионисању, пореска политика према непољопривредницима власницима земљишта, и низ других), као и подстицаји инвестицијама у раст ресурса дела газдинстава, морати да пажљиво циља ефекте на ова газдинства.

Велики изазов за аграрну политику Србије су газдинства у северним деловима Централне Србије, која су бројна и са великим бројем ангажованих чланова у пољопривреди, са недовољно упусленом радном снагом (обзиром на низак обим ресурса по ГРЈ), која се при том својински и структурно спорије реформишу. Производна структура газдинстава у овом подручју је окренута радно интензивнијим гранама пољопривреде (уз остало и већа заступљеност ДПА), али је продуктивност генерално и даље ниска (скроман износ СО/ГРЈ). Уочене карактеристике преовлађујућих модела газдинстава се морају дубље истражити на нивоу микрорегиона (постојећа NUTS подела на регионе не даје прецизну слику о диверзификованости модел агаздинстава на подручју Србије). Посебно важан аспект анализе би морао бити фокус на карактеристике газдинстава која се појављују на тржишту закупа земљишта, као и на детаљније перформансе газдинстава са ДПА. Имајући у виду високу аграрну насељеност у овим подручјима, низак степен искоришћености рада у пољопривреди и низак оутпут по запосленом (СО/ГРЈ), логичним се чини закључак да би, поготово у овом подручју, динамичнијим структурним реформама у пољопривреди допринела могућност запошљавања дела радне снаге у другим секторима, чиме би се ослободио део земљишта за газдинства која имају потрнцијал за раст. Осим тога, за ова газдинства значајни су и технолошко унапређење производње и јачање предузетништва, логистичке подршке и тржишних структура.

Газдинства у јужном делу Србије трпе последице вишедеценијских негативних демографских промена, које су довеле до смањења њиховог капацитета за структурне промене и раст конкурентности. Наиме, иако је старосна структура и чланова газдинстава непозната из података Пописа пољопривреде, на основу старости и пола носиоца (већи удео старијих жена) и релативно малог удела ДПА, може се претпоставити да регион има дефицит виталне радне снаге. Осим тога, релативно низак обим КПЗ и УГС по ГРЈ (и поред изражене депопулације) указују на два закључка: девастираност ресурса до мере да употреба није економски рационална, и преовлађујуће натурални карактер производње

који ова газдинства практикују. Подршка овим газдинствима мора првенствено имати за циљ јачање социјалне структуре, а тек за нека газдинства и производње развојну димензију. У том смислу, одговорност је креатора политике да дефинишу имплементационе механизме који не би угрозили приступ газдинстава овог региона подршкама пољопривреди, а у одабиру типова подршке за регионе са ограниченим ресурсима у пољопривреди више уважавати специфичности социо-економских модела пословања ових газдинстава.

Значајан налаз појављује се у домену преовлађујућих карактеристика носиоца газдинстава. Наиме, и поред дугогодишње праксе посебних подстицаја за младе носиоце газдинстава, видно је да се својинска структура газдинстава и даље мења под утицајем културолошких, традиционалних фактора (изузимајући Војводину), него под утицајем стимулативних мера (економских фактора). Овакав налаз је свакако потребно додатно истражити, али извесно доводи у питање ефикасност политике у постизању циља да се младим пољопривредницима отвори простор за развој газдинстава.

Родни јаз је присутан у многим аспектима радне снаге и рада на газдинству, на штету жена. Жене су ређе носиоци газдинстава, менаџери и стално запослени на газдинству, а више присутне у извршној радној снази. Ипак, знатно мањи удео жена у броју лица са пољопривредном активношћу (више од 15 процентних поена у Србији и 23 процентна поена у Војводини), транспарентно отвара питање њихове активности и положаја у оквиру домаћинства и газдинства, које се мора детаљније истраживати. Низ иницијатива на економском оснаживању жена на селу у Србији било је фокусирано на њихово формално власништво над земљиштем и другим ресурсима, као предуслов за већу активност и раст предузетништва жена на имању. Имајући у виду генерално ниску искоришћеност радне снаге на газдинству, послови и активности у оквиру којих се жене могу више укључивати извесно су везани за радикалније заокрете у пословној и производној оријентацији, тј. знатне инвестиције.

Релативно ниска искоришћеност расположиве радне снаге упућују на то да у пољопривреди Србије доминира радно екстензивни тип пољопривреде, мали посед, ниско продуктивна пољопривреда, те да знатан део газдинстава мора имати додатне приходе из непољопривредних сектора или из других извора. Газдинства са другим профитабилним активностима су очекивано присутнија на подручју Шумадије и Западне Србије где је већи број домаћинстава са газдинством, мањи физички капитал по газдинству и где низ других параметара указује на прикривену незапосленост. Прерада млека, а потом воћа и поврћа су доминантни типови производње кроз које се остварује додатни приход, али је значајно присутан и приход из шумарства. Модел подршке пољопривреди у ЕУ, којем Србија тежи, предвиђа значајна средства за инвестиције у опрему, објекте и обуку газдинствима са амбицијама у сектору прераде на газдинству. У Србији је протеклих година подршка за те намене била изузетно ниска, што успорава реструктурирање газдинстава и раст њихове конкурентности. Дугорочно, такви пропусти имају озбиљне, суштинске последице са много комплекснијим утицајем него што на први поглед изгледа – кашњење у примени стандарда квалитета, пад конкурентности, губитак тржишта и низ других.

Јасније сагледавање потенцијала радне снаге на газдинству захтева анализу низа варијабли које описују домаћинства са газдинством. Ипак, већ и наведене карактеристике пољопривредних газдинстава, лица која раде у пољопривреди, типова њиховог радног

ангажовања, величине и значаја прихода које остварују од ДПА, сугеришу на неопходност дефинисања ширег спектра конзистентних политика и бољег и прецизнијег одабира мера подршке пољопривреди и руралном развоју.

Литература

1. Бабовић, М, Вуковић, О. (2008) Сеоске жене у статусу помажућих чланова пољопривредних домаћинства: положај, улоге и социјална права, УНДП; Београд
2. Bogdanov Natalija (2007): Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија, УНДП, Београд;
3. Богданов Љ. Наталија, Петронијевић Маја (2009): “Структурне промене аграрног сектора – искуства након две деценије транзиције”, поглавље у тематском зборнику радова: Пољопривреда и рурална подручја Србије - Осетљиве тачке транзиције и компарација са другим земљама, ДАЕС и Пољопривредни факултет Универзитета у Београду, стр. 1-23, Београд
4. Божић Драгица, Мунћан Петар, Богданов Наталија (2006): Економско-социјална обележја породичних газдинстава Србије, Економика пољопривреде - Тематски број (13-667): Мултифункционална пољопривреда и рурални развој - Развој локалних заједница; стр. 399-408; Институт за економику пољопривреде Београд; УДК: 338.43:63
5. Богданов Наталија, Божић Драгица, Мунћан Петар (2008): Рурална непољопривредна економија Србије и смањење сиромаштва, Уводно предавање по позиву, Тематски зборник Аграрна и рурална политика Србије 2, Почетна искуства придруживања ЕУ и предлог мера за 2009. Иришки венац, 9. октобар 2008; ДАЕС, Београд; стр. 19-32;
6. Божић Драгица, Мунћан Петар, Богданов Наталија (2007): Основна обележја запосленог становништва руралних подручја Србије, Зборник радова Међународног научног скупа Регионални развој и демографски токови Балканских земаља, стр. 423-432; Економски факултет, Универзитет у Нишу;
7. Цвејић, С, Бабовић, М, Богданов, Н, Петровић, М, Вуковић, О. (2010) Социјална искљученост у руралним подручјима Србије, УНДП, Београд.
8. European Commission (2013) Rural Development in the EU. Statistical and Economic Information. Report 2013. Brussels.
9. European Commission (2012) Agriculture in the European Union. Statistical and Economic Information 2011, EU Directorate – General for Agriculture and Rural Development, Brussels.
10. РЗС (2013а) Бруто домаћи производ у Републици Србији, 2012.: Саопштење, РЗС, Београд.
11. РЗС (2013б) Анекта о радној снази 2012., Билтен, РЗС, Београд.
12. РЗС (2013ц) Анкета о образовању одраслих 2011., РЗС, Београд.
13. РЗС (2013д) Попис пољопривреде 2012. Пољопривреда у Републици Србији. Књиге 1 и 2, и интерни подаци, Београд.
14. РЗС (2013е) Општине и региони у републици Србији 2013., Београд.
15. РЗС (2012) Становништво. Старост и пол. Подаци по насељима. Београд.